

TÜRK DİLLERİNİN SES BAKIMINDAN İNCELENMESİ

En küçük dil birimi olan ses, tek başına anlam bildirmez, ama ondan sonra gelen dil üyelerinin yapılmasını sağlar. Sesten sonraki mana birimi morfem, kelime, tamlama, cümle, en küçük dil birimi seslerden oluşur. Nişpi olarak dil bilimini en büyüğünü cümle, ondan soma tamlama, kelime, morfem, en küçüğü de fonem olarak ayırabiliriz. Bunları kurum ve birbirleriyle karışmış linguistik olay, diye, yani cümle tamlamadan, tamlama kelimededen, kelime morfemadan, morfeme fonemlerden oluşur diye mekanik bir şekilde kestirip söylemek her zaman doğru değildir. Bütün dil birimlerini şekil bakımından oluşturan malzeme seslerdir. Morfem kelime ve cümleyi, tamlama ise cümleyi karşılayabilir. Başka bir tabirle, bir kelime aynı anda üç türlü; kelime, morfem, cümle görevini yapabilir; bir kelime aynı anda, tamlama ve cümle unsurları olabilir.

Bu sebepten şekil bakımından fonem, morfem, kelime, tamlama, cümle en küçük dil biriminden (fonem) en büyük dil birimine (cümleye) kadarki kademenin birbirini takip ederek korunacağını söylemek çok basit bir fikir olduğunu ve çoğu zaman gerçeğe uymayacağını hesaplamamız gerek.

Dil seslerini dilin başka birimleriyle denk olarak görmek yanlıştır. Dil birimleri arasında sesin fonksiyonundan Prof. Dr. Zinder şöyle bahsediyor: "Dilde kalıplaşmış üç unsur birbirinden farklıdır: Ses, gramer ve kelime kavramlarını yeniden değerlendirmek gerekir. Ses yönü dilin üçüncü bir unsuru değil, kelimenin gramer şeklidir. Kelime ve gramer şekli, dilin manasını oluşturuyor ise, ses unsuru malzemesi, fiziksel şekli oluşturuyor diyebiliriz. Böylece dil sesleri kelimelerin, tamlamaların, gramer şekillerinin, cümlelerin, genel olarak, canlı konuşma dilinin ortaya çıkmasını sağlayan dil birimidir" (ZINDER, 1979; 8)

Dil seslerinin başka dil birimlerinden daha bir farklılığı, onun iki yönünün olmasıdır: Birincisi melodi akustik, ikincisi ise idea mana yönüdür. Bu sebepten dil seslerini incelemek dilin başka birimlerini incelemeye göre zor ve araştırmacı için çok zahmetli bir iştir. Başka dil birimlerini inceleme esasında subjektif yöntemle dayanır. Dil sesleri ise subjektif yöntemle birlikte objektif yöntemi gerektirir. Bunun sebebi, sesin ince taraflarının geliştirilmemiş taraflarının ayırt

Prof. Dr. Abatbay DAULETOV
Ahmet Yesevi Ü. Öğr. Üyesi

Kazak Türkçesinden Aktaran
Banu MUHYAEVA

edilmeyebilir olmasıdır. Sesleri incelemede bu eksiklikleri, geliştirilmiş, çağdaş eritme araçlarını kullanarak ortadan kaldırmalıdır.

Dil sesleri kendi başına değil, ancak kelime bünyesinde tabiliğini koruyabilir. Bu sebepten seslere açıklama verildiğinde, sesin sade şeklini değil, türlü fonetik durumu, kelime bünyesindeki şekli dikkate alınmalıdır. Demek ki, dil seslerini açıklamak için, ancak sade sesleri açıklamak yetersiz olur, onların (seslerin) kelimedeki değişimleri ile birlikte ele alındığında dilin ses oluşumu ve fonetik yapısı hakkında bilgi verebiliriz.

Türk dili ses bakımından incelendiğinde sade seslerin kelimedeki kullanıma özelliklerine ve ses uyumuna dikkat edilmelidir. Seslerin konuşma sırasında / hecede, kelimedeki kendine özgü, tabii durumda, yani türlü fonetik durumlar etkisinde görülmesi Türk dilini ses bakımından incelemede ayrıca öneme sahiptir. Bunun sebebi Türk dilinde, hece bünyesindeki her bir ünlü veya ünsüz fonemler ses uyumuna göre dört şekilde kullanılır. Türk dillerinde ünlü fonemler kalın düz, ince düz, kalın dudak, ince dudak şeklinde dört türlü fonem olarak değil, ondan da çok fonem olarak kullanılır. Mesela, Karakalpak Türkçesinde geniş ve dar ünlüleri bir ses ama iki fonem olarak kullanılıyor. Bu durum, bir ses geniş a ve dar a, açık o ve dar û, açık ö ve dar ô, açık a ve dar i, e bir fonem değil, ayrıca fonem olduklarına delildir.

Ünsüzler de ünlülere göre biraz farklıdır. Türk dili ses uyumuna dayandığından her bir ünsüz fonem, hecenin niteliğine göre kalın düz, veya ince düz, kalın dudak ve ince dudak uyumunda kullanılıyor. Ünsüz fonemlerin hangisinin kullanılacağı hecedeki ses uyumuna bağlıdır. Bugüne kadar türk dilinde ünsüz fonemlerin sadece kalın türleri açıklandı. Fonemin sade şeklinde açıklama vermek yetersizdir. Bunun sebebi her bir ünsüz fonem ses uyumuna göre 4 şekilde, 4 görüntüde görülüyor. O, görünümünün dördünün de fonolojik fonksiyonu aynıdır. Bu sebepten ünsüz fonemleri, açıklarken bu durumu dikkate alarak, her bir ünsüz fonemin görünümü aynı derecede değerlendirilmelidir.

Sadece ses bilgisinde değil, dil biliminde de çok üstü kapalı açıklamalar ve terimlere rastlanıyor. Ayrıca, Türk dil biliminde ortak açıklamalar ve terimler kullanılıyor. Bu, çok

yönlü dil hususlarıyla doğrudan bağlıdır. Çeşitli dillerin ses bilgisi, gramatik yapısı, kelime bünyesinin farklılığına rağmen, onların ortak taraflarının olması, ortak açıklamalar ve terimlerin oluşmasına sebep olmuştur.

" Birbirinden farklı olmasına rağmen, diller adeta bir kalıpla yapılmış gibidir. Dillerin ortak taraflarını dilciler kabul ederek onları yeni dilleri değerlendirmede kullanıyorlar." (GİRİNBERG, OSGUT, DJERKİNS, 1970; 31) Bütün çeşitli dillerin ortak taraflarının olması, birinci olarak, fizik yapıdan, bütün insanların aynı fizik yapıya sahip olmasındandır. İnsanlar dünyayı bir yönlü algılayan duylara sahiptir. Kendilerine özgü farklılıkları dikkate almazsak, bütün insanların konuşma organları anatomik fizik yönden aynı ve onların ses çıkarma özellikleri de çok fazla değildir.

İkinci olarak, bütün dillerde de, tabiatı da objektif nesne ve onların tabii münasebetleri yansıyacaktır. Bu sebepten diller her ne kadar çeşitli olsa bile, onları oluşturan insan ve insanlar hayatındaki iletişim aracı olma fonksiyonu ortak taraflarını oluşturur. Yapısı ve bünyesi farklı, çeşitli dünya dilleri aynı mantığa sahip ortak dil kategorilerinin olması ve bütün dillerin damgalama tabiatının ortaklığı bakımından çok benzer niteliklere sahip olduğunu dilciler belirtmektedirler. Böylece benzerlik göstermeyen dillerde bile, benzer unsurlara rastlanması objektif temellere sahiptir. (DEGTİYOROV,1973;1) Bütün veya çoğu dilleri bünyesine alan hususlar ve kaideler vardır. Bu sebepten araştırmacı ortak dil hususlarına dayanarak bir veya birkaç dilin benzer tarafları konusunda sonuç çıkarabilir. Bir dili araştırmada onu akraba dillerle karşılaştırarak, onları bir grupta birleştiren dil hususlarına dayanarak, o dillerin birliğini ve ortaklığını farkedebiliriz. Bütün ve çoğu dillerde ortak dil hususlarının olması, buna uygun ortak açıklamalar ve terimler yaratıyor. Bu sebepten Türk dillerini ses bakımından araştırmada genel dil biliminin açıklamaları ve esas kavranılan, araştırma yöntemleri ve terimleri kullanılıyor.

Dil seslerinin boğumlanma, akustik, linguistik boyutları ses çıkartma, ses tanımlama ve ses ayırma gibi ses unsurlarıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Bu sebepten linguistik boyutu diğer boyutlarla sıkı sıkıya bir ilişkide incelenir.

Ana dilinde konuşma akımını tek seslere

ayırma kolay ve ayrıca delil hacet etmiyor gibi görünüyor. Fakat bu meseleyi derinden araştırırsak, konuşma akımının en küçük parçasını belirlemek için konuşma akımının neye dayanarak parçalara ayrılabilirliğini bilmeliyiz. Konuşma akımında sesler boğumlanma ve akustik yönden birbiriyle o kadar karışır ki, onların söylenmesi ve eşitlenmesine dayanarak farklı seslere ayırma mümkün olmaz. Konuşma akımını ayrı parçalara ayırma ancak mana oluşturan birimlerle gerçekleştirilmesi mümkündür. Mana fonksiyonu olan birimlerde morfemlerin linguistik sınırını ayırt etmek çok zor değildir. Bu birimleri ayırt etmede anlam ölçüsü gibi, fonetik ölçünün de büyük bir rolü vardır. Türk dillerinde ses uyumunun, Slav dillerinde ise kelime vurgusuna dayanarak konuşma akımını tek kelimelere ayırma fonetik yönden gerçekleşir. Bu anlambilim ve ses bilim ölçüleri anlam birim, morfem ve fonemi konuşma akımında ayırt etmeyi sağlar. Konuşma akımını küçük birim seslere ayırma zordur. Sebebi konuşma sırasında boğumlanma ve akustik özelliklerine göre tek sesleri ayırt edemiyor olmamızdır. Mesela, "kalağan" (isteyen) kelimesini örnek olarak alırsak, bu kelimeyi söylediğimiz andaki konuşma organlarının hareketine göre onları seslere ayırma ve ses sınırlarını belirlemek zordur. Çünkü bir sesi söylerken harekete geçen konuşma organları ikinci sesi çıkarmaya hazırlanır. Konuşma da böyledir. Konuşma organlarının böyle örtüşlü hareket etmesinden ortaya çıkan sesleri akustik yönden kesin olarak ayırt edemeyiz. Bunları ostiligram ve spektrogram görüntülerinden ayırt edebiliriz. Onlardaki ses ortasına çizilen belgeler net olmuyor.

Hiçbir yardımcı denemesiz "kurban" kelimesi söylendiğinde konuşma organlarının hareketine dikkat edelim. Bu kelimedeki "K" sesi söylenmeye başladığı anda, dudaklar "u" sesini söylemeye hazır oluyor. Bu boğumlanma yönünden "k" sesi ve sonra gelen "u" sesinin arasındaki net bir sınır belirlemenin mümkün olmayacağını gösteriyor, "u" sesi söylenmeye başladığı andan, bu kelime söylenip bitinceye kadar ses sürekli katılıp, ses telleri harekette oluyor. Bu durum ses telinin katılması, "kurban" kelimesindeki "u" ve ondan sonra gelen dört sesin arasında net bir sınır belirlemenin mümkün olmadığını gösterir. Eğer sınır belirlense bile,

onun net olmayacağını deneme bilgileri ispatlıyor. Bu kelimenin her bir sesi söylendiğinde hareketli konuşma organı dil, soma dudak, her ses söylendiğinde ona uygun bir şekil alıyor. Bir sestem öteki sese geçmek, yani dilin bir ses söylediği şekilden ikinci bir sesi söylediği şekle dönüşmesi hızla ve sürekli oluyor. Bu sebepten bunların arasına sınır koymak mümkün değildir. Konuşma akımını akustik boyutuna göre seslere ayırma, boğumlanma boyutlarına göre parçalara ayırmadan daha zordur. Çünkü konuşma sırasında kullanılan dil birimleri akustik yönden vurgudan vurguya sürekli devam eder. Özellikle, bir kelime bünyesindeki yan yana gelen sesler boğumlanma ve akustik boyutları birbirleriyle karışıyor. Konuşma sırasında kelimeleri teker teker seslere ayırma, boğumlanma yönünden de, akustik yönden de mümkün olmuyor. Sadece mana ile ilgili linguistik unsurlara göre kelimeleri seslere ayırabiliriz.

Dildeki fonemler çeşitli sebeplerden dolayı, türlere ayrılıp, dildeki bütün sesler şu veya bu fonemin görünüşü olduğu, dilde belirlenen bir fonemin birkaç sestem oluşabileceği bellidir. Mesela, bir fonem çeşitli fonetik durumlara göre yan yana gelen sesin etkisinden dolayı, hece niteliğine göre vb. veya konuşmacının özelliklerine göre, bir insanın çeşitli anlarda, çeşitli durumlarda konuşma özelliğine göre değişiyor. Fakat burada biz bir grup sesleri belli derecede çeşitli olmasına rağmen, bir fonemaya birleştiriyoruz. Akademik L. V. Şçerba'nın dediğine göre " Mana birimi de, çok farklı olan seslerden de bir şeyi anlamaya bizi mecbur ediyor. Fakat bizim için sadece linguistik bir grubu, diyelim ki çeşitli " a ", başka manaya sahip, başka bir gruptan, mesela, yüksek sesle veya fısıldayarak ayrı ayrı durumda söylenen "i", ayırt edici unsurları önemlidir. İşte, bu ortak unsurlar toplamına fonem deniyor. Böylece her bir fonem, öncelikle, bu dildeki başka fonemlerden nasıl ayırt edilebileceğine göre açıklanıyor. Neticede dildeki bütün fonemler zıtlıklar sistemini oluşturuyor. Bu sistemin her bir üyesi, bu dildeki foneme, fonemler grubuna karşılaştırmayla ayırt edilebilir." (ŞÇERBA, 195; 20-22)

Her bir dilde kelimeleri ayırt etmek için, fonem fonksiyonunda kullanılan sınırlı ses farklılıkları oluyor. Dilin fonem bünyesini açıklamak çok önemli meselelerden biridir.

Dildeki ünlü ve ünsüz fonem bünyesini açıklamak için, seslere fonetik (ses birimi) ve fonolojik manabirimi tahlil yapılmalıdır. Ancak bunun gibi, tahlile dayanarak hangi ses farklılıkları fonolojik (mana birimi) öneme sahip olduğunu, yanikelimleri ayırt etmeye kullanılacağını bilebiliriz. Dilin fonem bünyesini açıklamada, yukarıda belirttiğimiz gibi, mana ölçüsü çözümleyici önemesahiptir. Çünkü, "... her türlü kelimeleri veya onların şekillerini ayırt etmek için kullanılan ikisesin farklı fonem boyutları oluyor. Bir mana içinkullanılan ses ise bir fonem boyutu oluyor. (ZİNDER, 60), diye yazıyor L. R. Zinder. İki çeşit ses kelimelerde aynı veya benzeri fonetik durumdarastlanıyor. Bu durumda ikisi farklılıkları olan fonem oluyor. Mesela, "pay bay" kelimelerinde /kvaziomanim / eş sesli "n" ve "b" sesleri aynı fonetik halde kullanılıyor. Pa R bir eş sesli kelimelerde "p" ve "b" aynı fonetik halde kullanılıyor. Demek ki, "p" ve "b" bir fonemin boyutları değil, onların ikisi iki çeşit fonemin boyutlarıdır. Başka bir tabirle, şive farklılıklarını dikkate almazsak, iki çeşitli ses aynı veya benzeri fonetik halde kullanılırsa, bir fonemin boyutları olmayacaktır. İki çeşitli ses birinin yerine bir kullanılarak ve bundan dolayı kelime anlamı değişirse, / mesela, TIS TIN / veya anlamı olmayan sesler dizisine dönüşürse / mesela, TISTIL / bunun gibi iki ses iki türlü fonem oluyor. (ZİNDER, 45 - 56) Dili karşılaştırmak için bir ses farklı, başka sesleri aynı olan iki türlü kelime astlanırsa, oradaki farklılığı oluşturan sesler ayrıca foneme oluyor. Mesela, Tas Tıs, Tay Say, Şar Şal gibi kelimelerde a, ı, t, s, r, l sesleri, her birisi ayrıca fonemdir. Aksine, bu tip kelimelerde ses farklılığını oluşturan sesler, Karakalpak Türkçesinde bu gibi seslerin ayrıca fonem olduğunu ispatlıyor. Fakat dilde bu unsura rastlanmaya de bilir, yani karşılaştırılması gerekmez. İki fonem aynı fonetik hal değil, benzer fonetik halin rastlanması bile iki ayrı sesi iki ayrı fonem saymaya esas oluyor. L. V. Şçerba bu konuda güvenli bir sonuca geliyor: "ayrıca fonem fonksiyonunda kullanılmak için, iki çeşit ses dilde benzer fonetik durumda kendi arasında karşılaştırılması yeterlidir." (ZİNDER, 56) Böylece dilin fonetik bünyesini bilmek için sesleri aynı fonetik halde / Kuazıonmim / karşılaştırarak açıklamayla birlikte, onları benzer fonetik halde de karşılaştırarak açıklayabiliriz.

Dil hususlarının sistemli olması onun fonetik

yapısında da açık olarak görüldüğüne dilciler erkenden dikkat etmişlerdir. Belli bir dilin fonoloji (mana birimi) sistemindeki her bir fonem, bu dilin bütün fonemleriyle sıkı sıkıya bağlıdır. Böylece, dildeki bütün fonemler doğrudan veya birisinin aracılığıyla kendi arasında bağlantı oluşturuyor. Belli bir fonemin çeşitli nitelikleri, onlardan biri, mana ayırmada da, bu dildeki başka fonemlerle karşılaştırıldığında açık olarak görülüyor. Bu sebepten belli bir dilin fonemleri birbirleriyle bağlı olarak araştırılmalıdır. Akademik Şçerba bu konuda; " Her bir fonem öncelikle başka fonemlerden özelliği ile açıklanıyor. Bu sebepten bu dilin bütün fonemleri belli bir zıtlıklar sistemini oluşturuyor ve onların her bir üyesi ayrıca fonemin veya fonemler grubunun zıtlıklar birliği ile açıklanıyor." (ZİNDER, 21)

Dilin fonetik dizisini incelerken sadece fonemin mana ayırıcı unsurlarla sınırlanıp kalmadan, onun manayı belirlemeye katılmayan unsurlarına da dikkat edilmelidir. Çünkü fonem bütün unsurlardan mana belirlemeye katılmayan unsurlar da dahil olmak üzere oluşmuştur. Kelimeyi tanımakta fonemin mana ayırt etmeye katılan veya manayı ayırt etmeye katılmayan unsurları da büyük önem taşıyor. Çünkü "... fonemin her bir unsuru başka unsurlarla birleşerek, bu birleşik basit birliği değil, diyalektik (gelişme) birleşik yapıyı yaratıyor. Bu birleşmenin içerisinde her bir unsur kesin ayırt edilmiyor, başka unsurlarla kendi arasında münasebette bulunuyor." (ZİNDER, 43)

Burada mana ayırıcı unsurlar fonemden dış, tabii olmadan kendi arasında karşılaştırılmayabilir, mana ayırıcı ses birimleri (fonem) karşılaştırılır. Ancak böylece mana ayırıcı unsurlar ortaya çıkacaktır.

Fakat fonemi sadece manası ayırt edici unsurlar birikimi sanmak ve en küçük fonolojik birikim olup, fonemin mana ayırt edici unsuru fonksiyonunda kullanılacak diyen fikir, ses biliminde yaygındır. (TRUBİTSKOY, 1960; 41) Dilin fonolojik sistemi iki şeyden oluşur: Mana ayırt edici unsurlar sisteminden ve fonemler sisteminden oluşur diyen fikri, yani strukturalizmi (yapısalcılık) ekol temelini oluşturanlar örneğinde, başka bir alimler tarafından geliştirildi. (PİOTROVSKİİ, 1963) Strukturalizm önde gelen temsilcileri fonemi

sadece mana ayırt edici unsur olarak görmeleri bir yönlü fikir olarak eleştirildi ve mana ayırt edici unsurların bir fonemi ikinci birinden ayırt edemeyeceğini, fonemi tanımak için yetersiz olduğu gösterildi. (BERNŞTEYN, 1952;6) Fonemi nitelendirmek sadece fonemin mana ayırıcı unsurlarını saymakla bitmiyor, fonemi tanımak için mana ayırt etmeye katılmayan unsurların da

önemli olduğu alimler tarafından her yönüyle ispatlandı. (ZİNDER).

Fonoloji'de (ses bilimi) kabul edilen ve çoğunluk dillerini ses yapısını incelemede yönlendirilecek olan, yukarıda bahsedilen bilgiler ve açıklamalar Türk dillerini araştırmada teorik bilgi olarak kullanılıyor.

KAYNAKLAR

BERNŞTEYN, S.
1952	Protiv idealizna V fonetike
uzvestia AV, SSSR.	PİOTROVSKÜ, R.G.
1963	Eşe ne raz o dillerentsialnih
npanakax redaksn, voprosı
yazıkozranie
DEGTİYAROV, V.İ.
1973	Osnavi obşçey grammatiki,
Rostov.	ŞÇERBA, L. V.
1955	Fonetika Fransazskızo yazıkı,
L.
GRİNBERG, D.
OSGUT, İ.
DYENKİNS, D.
1970	Novoe V Linguistika,
Memarandum o yazkovih unıver
salah, T. Y. M.	TRUBİTSKOY, N. S.	Osnovi fonologi, M.
		ZİNDER, L. R.
1979	Ortak fonema, M.
Obşçaya fonetike